

ZENGİNİN URFA'YI FETHİ

Doç.Dr. Coşkun ALPTEKİN

Urfa'nın Atabeg Zengi tarafından fethini, XII. yüzyılın ortalarında gerek doğu ve gerekse batı alemini neticeleri bakımından etkileyen büyük vakıalardan biri olarak görmek gerekir. II. Haçlı seferinin yapılmasına sebep olan bu fethin müslümanlara kazandırdığı büyük askeri zafer yanında, bilhassa Urfa bölgesinde yarattığı içtimai sonuçlar bir öncekinden daha da fazla ehemmiyeti haiz olmuştur.

Bu fethin tafsilatına girmeden önce, Urfa bölgesinin coğrafi öneminden ve bu şehrin tarih sahnesine çıkışından bu yana geçirdiği safhalardan kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. (1)

Dünya medeniyetinin eski ve büyük merkezlerinden biri olan Urfa, İslâmi devirde komşuları Diyarrabia ve Diyarbekr ile birlikte, Elcezire eyaletini meydana getirmekteydi. Bu mıntıka, güney, kuzey ve batıdan Fırat, doğudan ise yine Fırat'ın kollarından Habur suyu ile çevrilidir. Deniz seviyesinden en fazla 500 m. yüksekliğe varan ve Fırat'ın muhtelif kolları ile sulanan bu münbit bölge, bilhassa tarihin ilk devirlerinden beri, doğu ve batı arasındaki ticarî mübadelenin bir geçit noktasını teşkil etmekteydi. Onun bu özelliği bölgede parlak bir seviyeye erişmiş merkezlerin doğmasını sağlarken, komşu hakimiyetlerin istila heveslerini de büyük ölçüde tahrik etti. Aramiler, Asurlular, Medler, Persler, Grekler, İranlılar, Romalılar, Bizanslılar, Araplar ve bir kısım diğer kavimlerin istilasına uğrayar Urfa, tarihi boyunca genellikle Irak, Suriye, Mısır ve Anadolu'da teşekkül etmiş devletlere tabi kalmış, tarihinin ilk devirlerinde ise, Osrhoene krallığına merkez olmuştur.

Urfa'nın Türk hakimiyetine girmesi ise, Selçuklu sultanı Melikşah zamanına rastlar. Melikşah, çıktığı Suriye seferinde, komutanlarından Emir Bozan'ı bu şehri zapt ile görevlendirdi. Umumiyetle Bizans ve Ermeni valiler tarafından idare edilegelmekte olan Urfa'yı üç ay muhasara altında tutan Emir Bozan, nihayet bu müstahkem şehri, Barsam'ın elinden 28 Şubat 1087 tarihinde aldı (2) ve şehrin valiliğine tayin olundu.

1) Bkz. F. İşıltan, Urfa bölgesi taihi, (Başlangıcından h. 210/M. 825 e kadar) İstanbul 1960.

2. T.B. Segal, Edessa' The Blessed City' (Oxford 1970) 223 tarihi Mart 1807 olarak vermektedir.

Bkz: İ. Kafesoğlu Sultan Melikşah (BKMKY. İst. 1973) 86.

Sultan Melikşah, ise, Bozan'ın Urfa muharsarası devam ettiği sıralarda Halep önelerine gelmiş ve şehri hiç kuvvet kullanmadan elde etmişti. Halep Valiliğine, Musul Atabeği Zengi'nin babası olan Kasimü'd-Devle Aksongur'u tayin eden Sultan Melikşah, Antakya'ya geçmiş burayı da Anadolu fatihi Süleymanşah'ın veziri Hasan b. Tahir'den teslim almış ve idaresini de Emir Yağı-Sıyan'a vermişti.

Melikşah'ın 1092 yılında ölmesiyle ortaya çıkan saltanat mücadelesinde, saltanın kardeşi Tacü'd-Devle Tutuş, Suriye'de hakimiyetini ilân etti ve Berkyaruk ile giriştiği muharebede kendi yanından ayrılarak, Berkyaruk tarafına geçen Emir Bozan ile Emir Aksongur'u affetmedi. Bu emirleri daha sonra zorladığı bir muharebe sonunda ele geçirerek öldürttü. Kuzey Suriye hakimiyetini de böylece kendi uhdesinde topladı. Fakat saltanat iddiasından vazgeçmiyerek karşı mücadeleye devam etti ve yeğeni Berkyaruk ile Rey şehri yakınlarında 26 Şubat 1095 de giriştiği savaşı kaybederek öldürüldü. (1)

Tutuş'un hakimiyeti altındaki, Suriye, Diyarbekir, Elcezire, Irak ve Azerbaycân gibi yerler oğulları, Rıdvan ve Dukak'ın başarısız idareleri yüzünden teker teker elden çıktı. Urfa ise ermeni Toros'un idaresi altına geçti.

İslâm aleminin mezhep ve hakimiyet mücadeleleri içinde bulunduğu bu sıralarda, yani XI. yüzyılın sonlarında, I. Haçlı ordusu mukaddes toprakları ele geçirmek maksadı ile, Suriye ve Elcezir'e kapılarına kadar dayanmıştı. 1098 yılının Ocak ayı içinde, ana Haçlı Ordusundan ayrılarak Tell-Başir'e gelmiş bulunan Baudouin'e Urfa'dan gelen bir elçilik heyeti onu şehirlerine davet edip, Türklere karşı kendilerine yardımcı olmalarını istediler. Bu daveti memnuniyetle karşılayan Baudouin, Urfa'ya geldi. Urfa hakimi Toros'un bir suikast sonucu öldürülmesiyle de hakimiyeti tek başına ele geçirdi ve 1098 yılında Urfa'da Haçlı kontluğunu fiilen kurdu. (2)

Musul Atabegliği ve kurucusu İmaded'd-Din Zengi'ye gelince, yukarıda bahsettiğimiz üzere, Sultan Melikşah emrinde Suriyeye'ye gelen ve Halep valiliğine tayin edilen emir Kasimü'd-Devle Aksongur'un oğludur. Babasının öldürülmesi sırasında çocuk yaşta olan Zengi'nin bakımı ve eğitimi ile Musul'a tayin edilen Kürboğa, Musa et-Türkomani, Çığırmiş, Çavli ve Mevdûd gibi Selçuklu emirleri ilgilendiler. 1114 yılında, 27 yaşlarında bulunduğu bir sıralarda ise Zengi Musul'a Aksongur Porsiki'nin hizmetine girdi. Kendisine Vasit ile Basra'nın iktası verildi.

Zengi'nin askerlik sahasında göstermiş olduğu kabiliyet-bilhassa Bağdat'ın 1126 yılındaki muharsarası sırasında- onu Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'a tanıtmış ve Bağdat şahneliğine tayin edilmesini sağlamıştır. Aksongur Porsiki'nin ve

1. Tutuş ile ilgili geniş bilgi için bkz: A. Sevim Suriye Selçukluları I (fetihten Tutuş'un ölümüne kadar) (Ankara 1965)

2. Bkz: I. Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu, Tarihi, (İstanbul 1974)

hemen peşinden yerine geçen oğlu İzze'd-Din Mesud'un ölmesi ile boşalan Musul valiliğine Sultan Mahmud, Zengi'yi tayin etmiş, ayrıca oğlu Melik Alparslan'ın atabegliği vazifesini de ona vermişti. (1)

Zengi'nin Musul'a tayin edildiği bu sıralarda, Haçlılar, Kudüs'de bir krallık, Urfa ve Trablus'da birer kontluk, Antakya'da da ise bir prinkepslik kurmuşlardı. Bu küçük Haçlı devletleri, iç idarelerinde muhtar fakat dış politikada Kudüs krallığına bağlı idiler.

1127 yılı başlarında Haçlılar, Suriye'nin bütün Akdeniz sahilini kontrolleri altında tutmakta, sadece Haleb, Hama, Hıms ve Dimaşk gibi sahilten içeride kalmış merkezler müslümanların elinde bulunmakta idi. Buna rağmen Haleb, Hama ve Hıms Antakya Prinkepsliğinin sık-sık tekrarladıkları akınlarına güçlükle dayanmaktaydı. Musul'un kuzeyindeki Diyarbekir bölgesinde ise Artuk oğulları Urfa Haçlı Kontluğu'nun taarruzlarına maruz kalıyordu. Güneyde merkezi bugün Şam olan, Dimaşk atabegliği de, Kudüs krallığının hücumları karşısında varlığını koruyabilmek için büyük bir gayret saraf etmekteydi. Bölgeye gelip yerleşmiş olan Haçlılar ile azimkâr bir mücadele gerektiren böyle bir zeminde, Musul atabegliğine tayin edilen Zengi, İbnü'l-Esir, Ebu Şame ve İbn Vasil gibi tarihçilerin kaydına göre, bölgede bir İslâm birliğini kendi idaresi altında toplamak azminde idi. Ancak bundan sonra Zengi için, Haçlılara karşı kesin mücadeleye girmek mümkün olabilecekti. (2)

Böyle bir düşünce ile Suriye'nin fethini ön plana aldığını kabul ettiğimiz Zengi, Haleb'de hakimiyetini sağlamadan önce, Urfa kenti I. Joscel'in ile irtibat kurarak bir anlaşma zemini yarattı. Atabeg Zengi'nin Urfa Kontluğu ile ilk münasebeti böylece başladı. Karşılıklı gidip gelen elçi heyetleri, neticede Musul ile Urfa arasında kısa süreli de olsa bir barış andlaşmasının imzalanmasına müvaffak oldular. Erməni kaynaklarından Urfa'lı Mateos ile anonim Süryani vakâinâmesi bu antlaşmanın bölge halkını rahatlattığını, Urfa'luların Zengi'ye yiyecek-içecek gönderdiklerini kaydetmektedir.. (3) Esasında böyle bir andlaşma her iki tarafın içinde bulunduğu siyasî duruma uygun düşmekteydi. Atabeg Zengi, Urfa kontlu-

1. Bkz: C. Alptekin, *The Reing Of Zangi*, (Erzurum 1978), 19 vd.

2. İbnü'l-Esir, *Kâmil fi't-tarih*, (nşr. C.T. Tornberg, Leiden, 1851-1876), X, 457-458; a.g. müel, *al-tarih al-Bahir fi Davlat al-Atabekia*, (nşr. A.A. Tolaymat, Kahire 1963) 32-33, Ebu Şame, *Kitap al-Razvatayn fi Ahbar al-Davlatayn al-Nuriya va al-Salahiya*, (nşr. M. Hilmi M. Ahmed Kahire 1958) I, 77; İbn Vasil, *Mufarric al-Kurub fi Ahbar Bani Ayyub*, (nşr. Ş. Faysal Dimaşk 1955-1959) I. 38-39.

3. *Urfalı Mateos*, (Türkçeye çev. H.D. Andreasyor) 286: *Anonim Süryani Vekainâmesi (Anonymi guctoris Chronicon ad A.D. 1234 pertinens" II CSCO; Cilt, 82, nşr. Chatot 1953, ing. çev. A.S. Tritton, notlar H.A.R. Gibb) II. 273, Ayrıca bkz. j. B. Segal, 244; W.B. Stevenson, The Crussaders in the East. (Cambridge 1907) 124*

ğu ile mücadeleyi Suriye'de hakimiyetini kuvvetlendirdikten sonraki, bir zamana bırakıyor. I. Joscelin ise, Antakya Prinkepliği, Haleb yakınlarında bulunan Azaz kasabası üzerindeki ihtilafı halletmenin peşinde koşuyordu.

Atabeg Zengi'nin Suriye'de bilhassa Dimaşk Atabegliği toprakları üzerinde giriştiği icraat sıralarında, 1130 da, Antakya hakimi Bohemund öldü. Onun ölümü ile karısı Alice, kızı Constance adına hakimiyeti ele geçirmek istedi. Duruma zamanında müdahale eden Kudüs Kralı Antakya Prinkepliğine Raimond'u tayin etti. (1)

Fakat çok geçmeden Kudüs kralının kendisi de 1131 yılında öldü. Onun bu ani ölümünü, Urfa Kontu I. Joscelin'in ölümü takip etti. Bu peşpeşe gelen ölüm hadiseleriyle boşalan Kudüs krallığı, II. Henri'nin büyük babası olan Fulk'un eline geçerken Urfa'ya I. Joscelin'in oğlu II. Joscelin hakim oldu. (2)

1131-1137 yılları arasında, Atabeg Zengi, Suriye üzerindeki projesinin gerçekleşmesi için Dimaşk atabegliği toprakları üzerinde geniş çapta faaliyete girişti. Nitekim Hama ve Hıms gibi şehirleri de elde etti. (3) Bu arada Haçlılarla, da atabeglik kuvvetleri defalarca karşılaştı. Fakat küçük çaptaki bu çarpışmalar genellikle Zengi'nin Haleb naibi emir Savar ile Antakya Prinkepliği ve Urfa kontluğu arasında oluyor, sınır üzerinde kaydadeğer bir değişiklik veya her iki taraftan birinin kesin üstünlüğünü getirmiyordu. Fakat 1138 yılında Barin'in fethi, Urfa'nın fethinden önce Atabeg Zengi'nin Haçlılara karşı kazandığı en büyük zaferdi. Frenklerin Montferrant olarak adlandırdıkları Barin, Trablus ile Hama arasındaki yol üzerinde bulunuyor ayrıca Haleb ile Hıms arasındaki yol güzergâhını da kontrol altında tutuyordu. Onun bu stratejik özelliği Atabeg Zengi'nin kale üzerindeki hırsını kabartmakta idi. Nitekim 1138 yılında Zengi, kaleyi muhasara altına aldı. Bu haber Haçlılar arasında süratle yayıldı. İdarî bakımdan Kudüs'e bağlı olan Trablus kontu Raimond kral Fulk'a adamlarını göndererek yardım istedi. Fulk Zengi'yi ani bir baskınla püskürtmek istedi. Zengi, kralın bütün harakâtını başından beri dikkatle takip ettiğinden Kudüs askerini hiç beklemediği bir anda, Barin yolu üzerinde, bozguna uğrattı. Trablus kontu ve bir çok şövalye Zengi'ye esir düştü. Kral Fulk ise, yanındaki adamlarıyla Barin kalesine güç bela sığındı. Bu bozgun ve kral Fulk'un Barin içinde mahsur kalması haberi, Haçlılar üzerinde dehşetli bir korku yarattı. Ruhani liderler bütün Haçlı komutanlarından hatta bu arada Antakya yakınlarına kadar gelmiş olan Bizans

-
1. Villermus Tyrensis, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum* (İngilizceye çev. E.A. Babcock ve A.C. Krey, *A History of deeds done beyond Sea*, Nev York, 1943) I, 59-61; C. Alptekin, Zangi, 55.
 2. S. Runciman, *A History of the crusades* (Cambridge 1962) II, 183 vd.
 3. C. Alptekin, *Dimaşk Atabegliği* (Doçentlik tezi neşredilmemiş) 108 vd. *Dışamaşk-Musul atabeglikleri münasebetleri için bkz. C. Alptekin The Reign of Zangi*, 48-68.

imparatorundan yardım istediler. Esasında Bizans imparatorunu kendi işlerine pek karıştırmak istemeyen Haçlıların çaresiz kaldıkları bu yardım talebiyle anlaşılmalıdır. Yardım çağırısına büyük bir hırsla cevap verenlerden biri olan Urfa kontu II. Joscelin'in yanısıra Trablus, Kudüs ve Bizans'ın tehditi altında olmasına rağmen Antakya'dan da yardımcı kuvvetler yola çıktı. Fakat bütün kuvvetler Barin'in yardımına yetişmeden şehir "eman" ile Zengi'ye teslim oldu. (1)

Atabeg Zengi'nin Barin'i kuşatması sırasında Bizans imparatoru II. Yohannes Comnenos (1118-1143) ordusu ile Suriye'ye girmek üzere idi. İmparator bu seferi ile, Kilikya'da Ermenilerle, Malatya'daki Danişmentlilerin hareketlerini kontrol altına ve aynı zamanda İmp. Alexius'un Haçlı liderleri ile daha önce yapmış andlaşma şartlarının yerine getirilmesini sağlamak istiyordu. Bu şartlardan biri de Antakya'nın Türkler elinden alındığı zaman İmparatorluğa iadesi idi. Bu husus yerine getirilmediğinden II. Yohannes Antakya kapılarına kadar gelmişti.

Barin'in yardımına giden Raimond Antakya'ya döndüğü zaman, Bizans kuşatması henüz tamamlanmamıştı. Bu sayede şehre girdi. Fakat Antakya'yı Bizans kuvvetlerine karşı fazla koruyamadı. Şehir kapılarını açarak imparatorla anlaşma yoluna gitti. Yapılan andlaşmaya göre; İmparator her istediği zaman Antakya'ya girebilecek buna mukabil baharda yapılacak seferde, zaptedilmesi planlanan Haleb, Şeyzar, Hama, Hıms'ın idaresi Raimond'a bırakılacaktı. İmparator kışı geçirmek üzere Kilikya'ya çekildi.

II. Yohannes Comnenos'un Suriye'ye gelmesi, haklı olarak Musul atabegliğini endişelendirmişti. Bilhassa Haleb'in ilk merhalede hücumu uğrayacağı aşikâr olduğundan şehir surları tahkim edildi ve gerekli ikmal yapıldı.

Baharda harekete geçen Bizans ordusu yanında Haçlı kuvvetleri olduğu halde 9 Nisan 1138 de Buzaa'yı ele geçirdikten sonra, 18 Nisan'da Haleb'i kuşattı. Fakat şehrin müdafa gücünün fazla olması karşısında, vakit kaybetmek istemeyen imparator, yanındaki Haçlı liderlerinin kendisini ciddiyetle desteklememesi neticesi Antakya'ya geri döndü. Burada Raimond ile II. Joscelin huzuruna çağırılan imparator, onlardan sadakat yemini aldıktan sonra Suriye'den ayrıldı. Çok geçmeden de öldü. Yerine oğlu Manuel geçti. (2)

Bizans tahtında olan bu değişiklik ve Zengi'nin Dimaşk'ın zaptı ile meşgul olması Raimond'un kendine güvenini epey artırmış olmalı ki ilk iş olarak Haleb'e yakın olan topraklar üzerinde harekâta girişti hatta Buzaa'ya kadar ilerledi. Ken-

1. İbnü'l-Kalanisi, Zeyl Târih Dimaşk (nşr. H.F. Amedroz, Beyrut 1908) 258-259 Haçlılarla ilgili kısmı ing. çev. H.A.R. Gibb. The Damascus, Chronicle of the crusades, (Londra 1932), 242-243; el-Azimi, Tarih (kısmen nşr. C. Cahen, La Chronique Abreege d'al-azimi, JA, CCXXX (1938) 353-448-s. 411-412 İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI 1951-5, 1971, 3 cild) II, 261-262; Villermus, I, 85-92; S. Runciman II, 204-5 C. Alptekin Zangi, 57-58.

2. S. Runciman II. 211 vd.

disini Urfa Kontu II. Joscelin de desteklemekte idi. Fakat Fırat yakınlarına kadar sokulmuş olan Joscelin'in ani olarak Haleb naibi Savar ile, bir anlaşma yapması Raimond'u kızdırdı. S. Runciman, Haçlı tarihinde 1140 yılından itibaren, Urfa kontunun Raimond'un hakimiyetini tanımış olduğunu yazmaktadır. Aynı yazar, Joscelin'in Raimond'a karşı patrik Radulf'u desteklemesi, ayrıca, Urfa kontunun emir Savar ile yaptığı anlaşma, bu iki Haçlı liderinin aralarının açılmasına sebep olduğunu kaydetmektedir.

Atabeg Zengi Raimond ile Joscelin arasındaki bu anlaşmazlıkları yakından takip ediyordu. Bilhassa bizans imparatoru Yohannes'in ölmesi kendisini önemli bir düşmandan uzaklaştırmıştı Güney komşusu Dimaşk atabegliği ise, her hangi bir yardım almaksızın kendisine karşı çıkabilecek durumu görülmekteydi Kudüs krallığına gelince, yine S. Runciman'ın tabiriyle yeni maceralar peşinde koçmaya hiç de hevesli değillerdi. (2)

Bu müsit şartlar içinde Atabeg Zengi, kuzey komşuları Artuk Oğulları ve Urfa kontluğu ile meşgul olabilirdi.

Ayrıca, Urfa kontluğunun El-Bira (Birecik) den Balis'e kadar uzanan Fırat kıyısını kontrolleri altında tutmaları, Habur'un yukarı havzasına hücumlarını devam ettirmeleri ve hatta bir kısım süvari birliklerinin Rakka, Nusaybin, Amid'e kadar ilerlemeleri ve Mardin civarı ile Harra'nın tehdit altına düşmesi, Musul için bir tehlike idi. Irak Selçuklu sultanı Mesud, haçlıların bu faaliyetlerini görüyor, buna bir son vermenin ancak, Urfa'nın alınmasıyla mümkün olacağını düşünüyor olmalıydı. Nitekim Sultan kendisine bağlı Musul atabegine Urfa'nın fethini emir verdi. Urfa'nın fethedilmesi - Musul atabegliğinin hakimiyet sahasını kuzeyde genişletecek ayrıca, önemli bir düşmandan da arındıracaktı. Üstelik Selçuklu sultanının böyle bir fethi emretmesi, atabegin işini de kolaylaştıracak, gerekli asker ve ikmalin temini süratle mümkün olabilecekti. (3)

Zengi, kuzeye yapacağı hareketi oldukça gizli tuttu ve hazırlıklarını tamamladıktan sonra 1144 yılı baharında harekate geçip Van gölü civarındaki aşiretler üzerine yürüdü. Hizan ve Madeni ele geçirdi. Artukoğullarından babası Davut'un yerine yeni geçmiş olan Kara Arslan bu haberi duyunca Türkiye Selçuklu Sultanı Mesud ve Urfa kontu II. Joscelin'den yardım istedi. Zengi'nin kendisi içinde büyük bir tehlike olduğunu gören Urfa kontu, Kara Arslan ile iş birliğine girmeyi uygun buldu. Çok kuvvetli bir haber alma teşkilatına sahip olan Zengi, Amid-Urfa arasındaki bu haberleşmeye öğrendi. Yürüyüşünü yukarı Habur havzası ile Şabahtan dağları civarına yöneltip, Cemalin el - Muvazzaz, Tell Muzan, Hanin, Gumlin, Hamıma ve Tanza gibi merkezleri ele geçirdi. Böylece Urfa ile Amid arasındaki

1. S. Runciman, II. 219-223.

2. S. Runciman, II, 235.

3. C. Alptekin, Zangi, 63.

mühtemel yardım yollarına kesti. Atabegliğe ait Musul kuvvetleri, Bağdat'ın 200 km. kadar kuzeybatısında bulunan ve Zengi'ye karşı isyan havasını sürdüren el-Hadisa ve Ana üzerine geldiler. Kasım 1144'de buralar kontrol altına alındı.

Zengi'nin kuzeydeki bu faaliyetleri Urfa'dan önce Amid'in ele geçirilmesi yönünde idi. Bu bakımdan Kara Arslan Urfa Kontu II. Joscelin'i Musul kuvvetlerinin ikmal yollarını kesmeye zorladı. Joscelin de bu düşünce ile Urfa'dan kuvvetleriyle çıkarak, Fırat nehrinin batısına doğru yürüyüşe geçti. Harran emiri Fazlullah b. Ca'fer Joscelin'in bütün kuvvetleri ile Urfa'dan çıkmış olduğu haberini Diyarbakır civarında bulunan Zengi'ye ulaştırdı. Zengi için bu, kaçırılmaz bir fırsattı. Derhal harekete geçti. Emirlerinden Yağı-Basan'ı bir öncü kuvvet ile önden Urfa'ya göndererek şehri ve civarını kontrol altına almasını emretti. Fakat yağmurlu bir kasım gecesi yola çıkan emir, yolunu kaybetti. Ancak bir süre gecikerek Urfa önlerine geldi. Emir Yağı-Basan'ın ilk teşhisi, Harran emirinin söylediği gibi şehrin savunmadan tamamen yoksun olmadığı, kuşatmanın uzayabileceği, merkezinde idi. Durumu güvercinlerle Atabeg'e bildirdi. Atabeg yeni yardımcı kuvvetler temini için komşu emirliklere haberciler gönderip açılan cihad'a katılmalarını istedi. Kendisi de Harran yolu üzerinden, Yağı-Basan'ın gelişinden iki gün sonra, 28 Kasım 1144 Salı günü Urfa önüne geldi. (1)

Mahalli müslüman emirlerden ve Türkmenlerden gelen yardımcı kuvvetlerle Atabeg Zengi, Urfa'yı mahasara altına aldı. Kendisi merkez kuvvetlerinin başında şehrin kuzey istikametine yerleşti. Urfa'nın doğusu vezir Cemal'd-Din, batısı Melik Alparslan b. Mahmud ve Emir Yağı-Basan kuzeybatısı emir Zeyne'd-Din Ali Küçük tarafından çevrildi. Yardıma gelen kuvvetlerden Za'feran ve Arakn'in hakimi Ebu Ali batı kapısı civarında, Türkmenler ise şehrin güneydoğusunda ve Anonim Sünyanı Vekainamesine göre, Araplardan bir grup emir Hasan komutasında şehrin batısında yerlerini alarak muhasaraya katıldılar. Böylece Urfa dört bir yanından kuşatıldı.

II. Joscelin'in ayrılmasıyla, Urfa'nın bütün askerî ve sivil gücü üç piskoposun elinde kalmıştı. Bunlardan Latin asıllı Hugo, komutayı elde tutuyor. Ermeni Arkibişöpu ile Yakubî Basil Bar Şımna, Hugo'ya yardım ediyordu. Bu üç ayrı kiliseye mensup ruhanî liderlerin yanısıra, şehrin içindeki halkın da değişik inanışlarda olması ve bir bütün teşkil edemedikleri, bir çoğunun tüccar, sanat sahibi veya din adamları olmaları, dolayısıyla askerlikten anlamadıkları görülmektedir. Kuşatmanın başlamasıyla büyük bir korkuya kapılan bu kişiler, Antakya ve Kudüs'e haberciler yollayıp yardım istediler.

Urfa kontu Joscelin ise, elindeki kuvvetlerinin Musul ordusu karşısına çıkabilecek güçte olmaması karşısında, Tell-Başır'a çekildi. Musul ordusu yedi mancınakla şehir içini ve surlarını bombaladı. Oklarını yağmur gibi yağdıran türk-

1. S. Runciman, II, 235; j.B. Segal, Edessa, 244; C. Alptekin, Zengi, 64

menler, şehrin kuzey kapısı altında lağımlar açtılar. Atabeg Zengi kuşatmanın ciddiyeti karşısında Urfa halkının teslim olmayı kabul edebilecekleri düşüncesiyle canlarının başışlanacağı sadece şehri teslim etmelerini teklif etti. Böylece Urfa şehri bir tahripten de kurtulacaktı. Fakat Atabeg'in bu teklifi reddedildi. Hatta Bar Hebraeus'e göre Zengi'ye aşğıltıcı tarzda cevap gönderildi. (1)

Her ne kadar, Basil Bar Şı mana, Zengi ile bir barış yolunun açılmasını ve böylece zamanın kazarmayı yoluna gidi'masını Hugo'ya teklif ettiyse de bir netice elde edemedi. Şehrin kuzey kapısı civarındaki sur temelinin altına açılan ve içi neft ile doldurulan lağımlar ateşlermeden önce Atabegin teslim olmalarını belirten teklifi ikinci defa geri çevrildi. Böylece geriye şehrin sadece kılıç zoruyla alınması yolu açık bırakıldı. Lağımlar ateşlendi, mancıklar şehri dövdü, üç saat süren bu taarruz sonunda iki kule yıkıldı. Sur içinde gedikler açıldı. 24 Aralık 1144 günü açılan gediklerden içeri giren Musul kuvvetleri, şehrin sokaklarında çarpıştılar ve yağmada bulundular. Bir kısım halk panik içinde kaleye sığınmak istedi. Fakat Hugo'nun emriyle kapılar kapatılmıştı. Atabeg Zengi, şehir içinde tahribat ve yağmanın çok fazla olması dolayısıyla, 3 gün sürmesi gereken yağmayı, ikinci günün sonunda durdurdu. Kendisi de aynı gün şehre girdi. Urfa'lı Mateos'un kaydına göre, Atabeg şehrin bir sokağından geçerken, çok yaşlı bir şahıs gördü. Bu kişinin kim olduğunu sordurunca onun Yakubî metropolitanı Basil olduğunu öğrendi. Ona iyi mamele eden ve çadırına alan Atabeg, ondan Yakubiler, Ermeniler ve Haçlılar arasındası sürtüçmeyi öğrendi. (2) Zengi, şehir halkına yiyecek dağıtarak onlardan evlerine dönmelerini istedi. Sadece iç kalede direnen iki bin kişi esir alındı. Bunun yanısıra on bin kişi serbest bırakıldı. Urfa içindeki Haçlıların, kaçıp kurtulan pek azı hariç hepsi kılıçtan geçirildi. Latin kiliseleri tahrip edilirken, ermeni ve Yakubî kiliselerine dokunulmadı. Bu hareket tarzı ile Zengi, hıristiyan dinine ve onun mensuplarına değil, Avrupa'dan islâmı yok etmek için gelen istilacı haçlılara karşı olduğunu ifade etmek istemiş olmalıdır. (3) Eski bir medeniyet ve ticaret merkezi olan Urfa, ikinci defa Türkler tarafından fethedilmişti. Bu fethin akisleri kısa zamanda yayıldı. Müslümanların haçlılar karşısında kendilerini sürekli olarak zayıf hissetmeleri ve haçlılara karşı koyabilmenin imkânsız olacağı düşüncesi, bu zafer ile yıkıldı. Abbasi halifese el Muktefi, İmâde'd-Din Zengi'ye ancak sultan çocuk-

1. Bor Hebraeus, Chronography, İngilizceye çev. E.A.W. Budge, The chronography of Gregory Abu Faraj (Oxford 1932), I, 268; Türkçe Ter. Ö.R. Doğru Abül Farac Tarihi, (Ankara 1950), II, 378.

2. Mateos, 297-299.

3. İbnü'l-Kalanisi, 279-280 (Gibb, 266-268) el-Bundarı, 205-206; (Türkçe ter. 186) İbnü'l-Arzak, Tarih Meyyafarikin, 1706; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI, 64-65; el-Atabekiyye, 66-70 İbnü'l-Adim, Zübda, 11, 278-280; Villermus, I, 140-144; Ano. Syr. Chl., 11. 282-285; j. B. Segal, Edessa, 244-247; Gibb. "Zengi and The Fall of Edessea" A. History of the Crusaders, I, 449-462; S. Runciman II. 225 vd. C. Alptekin, Zangi, 63 v.d.

larına verilebilecek, "Zeynü'l-İslam" el-Melik'ül-Mansur", "Nasirü'l-Emir-el-Müminin" gibi ünvanlar verdi. Müslümanlara güven kazandıran bu zafer, devrin şairleri tarafından iftiharla terennüm edildi. İbn Kaysaranî, İbnü'l-Münir gibi şairler Urfa'nın fethinden sonra sıranın Kudüs'e geldiğini, şiirlerinde işlediler.

L. Sivan "L'İslam et la Croisade" adlı eserinde bu fetihle müslümanlarda haçlılara karşı savurmadan taarruza geçme fikrinin doğduğunu belirtmekte ve devamla "Şam ve Halep hakim'leri her ne kadar şevkle ve hatta taarruzî bir hareketle mücadele etmişler ise de bunların en önemli faaliyetleri sadece cüretli bir tehditi uzaklaştırmak gayesi ile sınırlandırılmış, fetihlerdi" demekte ve Atabeg Zengi'nin Urfa'yı fethinin öncekilerle mukayese kabul etmeyecek ölçüde ehemmiyetli olduğunu belirtmektedir. (1)

XIII. Yüzyılın İbnü'l-Esir, İbnü'l-Adim, ebu-Şame gibi tarih yazarları ise Allah'ın Zengi'yi müslümanlara bir nimet olarak yolladığını "Cihad" fikrinin XII. yüzyılda onunla bir dönem noktasını teşkil ettiğini söylemekte ve Urfa'nın fethinin Bedir savaşı ile mukayese edilebilecek nitelikte bir zafer olduğunu kaydetmektedir. Her ne kadar bu yazarların Zengi sempaticanı olduğunu biliyorsak da, fethin müslümanlara getirdiği gururun uzun süreler tesirini icre ettiği muhakkaktır. Urfa'daki haçlı hakimiyetinin sukutu Avrupa'da da müthiş bir heyecan yarattı. Bu tesir II. Haçlı seferinin yapılmasına sebep oldu. Üstelik bu defa ki Haçlı ordusuna Alman İmparatoru III. Konrad ve Fransız kralı VII. St. Louis komuta ettiler.

Zengi Urfa'ya iki sene sonra tekrar geldi. Ordusunu Kıyas ve Harran arasındaki Gullab nehri yakınında bırakıp, yanında sadece emirler, kadılar ve bir kısım seçkin kişiler olduğu halde şehre girdi. Şehir halkı kendisini iki gurup halinde karşıladı. Bu guruplardan birini müslümanlar, diğerini hıristiyanlar teşkil ediyordu. Anonim Sünyani Vekainâmesi, Atabeg'in "Fetih sırasında ortaya çıkan ziyarı ödemeye geldiğini" söylediğini kaydetmektedir. (2) Nitekim Zengi, ilk iş olarak iki yıl önce Urfa'ya tayin ettiği Ali Küçük'e onun, Musul'a gönderilmesiyle yerine getirdiği Aynü'd-Devle'ye emrettiği, imal faaliyetlerinin neticelerini görmek istedi. Kuzey kapısında yıkılan ve kısmen tahrip olan yedi adet kule, sur ve bir kısım binalar tamir edilmişti. Adı geçen kaynak Zengi'nin bazı kiliselere yardımda bulunduğunu da kaydetmektedir. (3)

Zengi, bu gelişinde Urfa'ya yeni aileler de yerleştirmiştir. Fakat, maalesef, Anonim Sünyani Vekainamesi, sadece yerleştirilen 300 yahudi ailesinden bahsetmektedir. Şehrin ticari hayatını canlandırarak olan bu yahudi ailelerinin yanı sıra sıra kaynakların müslüman deyiş geçtikleri gurupların, büyük bir kısmının,

1. E. Sivan, L'İslam et la Croisade (Paris 1968) 43-50.

2. Ano. Syr. Chl. II. 291-292; C. Alptekin, Zangi, 89

3. a.g.e. II, 291-292

Urfa'ya yerleştirilen Türkmenler olduğunu düşünmenin yanlış o'lmayacağı kanaatındayız. Nitekim Zengi'nin, Baalbek'e, Haleb'e kendi kurduğu için adına zafede edilen İmadiye'ye Türkmenlerden bir çok aileyi yerleştirmiş olduğunu bilmekteyiz. Prof.Dr. Faruk Sümer Bey, "Oğuzlar" adlı eserinde "XII. yüzyılda İmade'd-Din Zengi, Haleb emiri olduktan sonra şehrizer Erbil bölgesindeki Yıvalar'ın mühim bir kısmını Haleb bölgesine getirmiş ve onlara Haçlı ucunda dirlik vermişti" (1) demektedir. Prof.Dr. Osman Turan ise, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, adlı eserinde "Atabeg İmade'd-Din Zengi, Musul'un şimali şarkisinde İmadiye şehrini 1142 de kurmuş ve ona kendi adını vermiştir. Yakt, şehrin XIII. asırda ticaretle meşhur olduğu söyler ki, son devirde kasabada çok miktarda Yahudinin bulunmasında onun eski ticaret ehemmiyeti ile alkalıdır. İmade'd-Din Zengi, İvaiyye (Yani Oğuz Yıva) Türkmenleri reisi Yaruk'u haçlılara karşı Haleb hududunda, Türkmenleri ile birlikte cihada memur etmiş ve Frenklerden alacakları beldeleri kendilerine temlik etmeyi kararlaştırmıştır" demekte ve bunları Haleb dış mahallelerine yerleştirdiğini kaydetmektedir. (2)

Zengi, menşyelerini tesbit edemediğimiz bir kısım Türkmen, ailelerini de Baalbek'e yerleştirmiştir. Bütün bu hususlar göz önüne alındığı zaman Zengi'nin Urfa'nın fethiyle trkleşmesi arasında sıkı bir irtibatın mevcudiyeti ortaya çıkmaktadır ki, bu husus türk tarihi yönünden fethin doğurduğu önemli neticedir. Urfa'ya daha sonraki yüz yıllarda da, yerleşmeler olmuş fakat bu yerleşmelere ilk yol bu fetihle açılmıştır.

Atabeg Zengi, bu ziyaretinin sonunda şehirden ayrılırken, Ayn'd-Devle'ye büyük bir "Düşkünler evi" açılmasını emretmiştir. Fakat bu son husus Atabegin kısa bir süre sonra, Ca'ber kalesinin kuşatılması sırasında, Frenk asıllı bir hizmetkri tarafından öldürülmesiyle gerçekleşmemiştir. (3)

Zengi'nin 1147 yılında öldürülmesiyle, ülkesi oğulları arasında pay edildi. Bunlardan Nureddin Mahmud, babası Zengi'nin planlarını gerçekleştirdi ve bölgenin tek hakimi oldu.

1. Oğuzlar 365

2. Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi.

3. An. Syr. Ch.. II. 291-292; C. Alptekin, Zengi 89.